

*Жолдошалиева Н.А.*

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ЭТИШТИН ИЗИЛДЕНИШИ**

*Жолдошалиева Н.А.*

**ИССЛЕДОВАНИЕ ГЛАГОЛА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

*N.A. Zholdoshalieva*

**A STUDY OF THE VERB IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 494.3 – 25

*Бул макалада этиш сөз түркүмүнүн кыргыз тил илиминде изилдениши тууралуу сөз болот. Кыргыз тилинде лексикалык кордун басымдуу бөлүгүн этиш сөздөр түзүп турат. Этиш XX кылымдын 30-жылдарынан баштап ушу күнгө чейин ар тараптан изилденип келет. Алгач морфологиялык жана синтаксистик жактан каралса, акыркы жыйырма жыл ичинде семантикалык касиеттери изилденип келүүдө. Ошентсе да семантикалык жактан этиштин толук табияты ачылган десек жаңылышабыз, ал дагы көптөгөн изилдөөлөргө, ачылыштарга муктаж. Бул азыркы кезде кыргыз тил илиминде актуалдуу маселелердин бири.*

**Негизги сөздөр:** *этиш, семантика, грамматика, морфология, изилдөө, лексика-семантика, маселе, окумуштуу, категория, түзүлүш, форма, салыштырып изилдөө, сөз түркүмү, разряд, кыймыл-аракет, ал-абал, салыштырма-типологиялык, семантикалык катар, грамматикалык аспекти.*

*Статья посвящается проблемам истории изучения глаголов в кыргызском языке, так как в лексическом составе большую часть речи составляют глаголы. С 30-годов XX века, до наших дней всесторонне исследуются глагол. В начале исследовали в морфологическом и синтаксическом аспекте, а последующие годы в семантическом. Но нельзя сказать, что глагол по семантике изучен полностью, и поэтому глагол нуждается в дополнительном изучении и раскрытии. В данное время это считается актуальной проблемой.*

**Ключевые слова:** *глагол, семантика, грамматика, морфология, исследование, лексико-семантика, проблема, ученый, категория, структура, форма, сравнительное исследование, части речи, разряд, движения, состояния, сравнительно-типологические, семантический ряд, грамматический аспект.*

*The article is devoted to the problems of the history of the study of verbs in the Kyrgyz language, as in the lexical part of most of the speech make verbs. With 30 - years of the twentieth century to the present day thoroughly investigated verb. At the beginning of investigated morphological and syntactic aspect and subsequent years in the semantic. But we can not say that the verb semantically fully understood and therefore the verb requires further study and disclosure. At this time, it is considered an urgent problem.*

**Key words:** *verb, semantics, grammar, morphology, study, lexical-semantic, problem, the scientist, the category, structure, the shape, the comparative study of the question, parts of speech, movement, status, comparative- typological, semantic number, grammatical aspect.*

XX кылымда Социалисттик Октябрь Революциясы кыргыз тил илиминин тарыхында жаңы барак ачты десек болот. Окумуштуу К.К.Сартбаев кыргыз тил илиминин өнүгүшү советтик тил илими менен тыгыз байланышта экендигин белгилеп өткөн: «Киргизское языкознание – одна из отраслей советского языкознания, советской тюркологии. Его

формирование и развитие тесно связано с развитием всей советской лингвистики, советской тюркологии.

Исследование киргизского языка начинается только в советской период» [1]. Чындыгында, 30-жылдардын ортосунда кыргыз тили илимий изилдөөнүн предмети болуп калган.

Этиш сөз түркүмүн изилдөө ишине алгач чыйыр салган окумуштуу К.Тыныстанов десек жаңылышпайбыз. Анын 1934-жылы чыккан «Морфологиясы» кыргыз тил илими тарыхындагы биринчи чыккан морфология болуп эсептелет. Демек, кыргыз тили боюнча грамматиканы түзүү К.Тыныстановдун ысымына байланыштуу, муну өз кезегинде Б.Ө.Орузбаева да баса белгилеген: «К.Тыныстанов – кыргыз тилинин грамматикасы жөнүндөгү илимдин чыныгы негиздөөчүсү деп аталышы чындыкка туура келет» [2]. Эмгекте сөз түркүмдөрүн «атоочтор» жана «этиштер» деп эки чоң топко бөлүштүрөт. Буйрук этиштер, алардын түрлөрү жана жасалыштары (булар кийин «мамиле жана ыңгай» деп аталып кеткен түшүнүктөр), о.э. чак категориясы жана анын маани жагынан бөлүнүштөрү, алардын морфологиялык көрсөткүчтөрү сымал маселелерди санап өткөн.

Бул эмгек кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн, анын ичинде этиштердин грамматикалык түзүлүшүн, негизинен, туура көрсөтө алган. Андан кийинки авторлор, албетте, ар бири өз көз карашында өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду, тактоолорду киргизбей койгон жок.

Кыргыз тилинин сөз түркүмдөрүн изилдөөчүлөрдүн алгачкыларынан деп И.А.Батмановду айтсак болот. 1939-40-жылдары анын үч бөлүктөн турган илимий-сыпаттама грамматикасынын III бөлүгүн этишке арнаган. Этиштин формаларын (азыр ыңгай деп карап жүрөбүз) маанисине карай ажыраткан жана чак категориясына мүнөздөмө берген, ж.о.э. учур чактагы жана өткөн чактагы чакчыл тууралуу суроолорго ар тараптан, терең жооп берүүгө аракеттенген [3]. Ошондой эле окумуштуу көрүнүктүү макалаларынын бирин сөз түркүмдөрүн терең анализге алууга арнап, кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн лексика-грамматикалык категория катары мүнөздөп, сөздөрдү топторго бөлгөн.

Ар бир тилде грамматикалык категорияларды түзүп турган өзүнүн морфологиялык көрсөткүчтөрү бар, ал өзгөчөлүгү аны башка тилдерден айырмалап бөлүп турат. Этиштин грамматикалык категорияларынын катарында чак категориясы өзүнүн белгилүү орунуна жана чак мүчөлөрүнө ээ болуп турат. Мына ушул маселеге кайрылып, Б.Ө.Орузбаева өзүнүн «Формы прошедшего времени в киргизском языке» аттуу эмгегинде кыргыз тилин-

деги этиштин жалаң гана өткөн чак формасынын спецификалык өзгөчөлүктөрүн кеңири баяндаган [2].

Окумуштууну улай, У.Джусупакмадов (1979) этиштин өткөн чак формасынын материалында кыргыз тилин сибирдик түрк тилдери менен байланышын кандидаттык диссертациясында изилдөөгө алган. Аталган тилдерде кеңири тараган өткөн чактын **-ды, -ган** формалары жана **-(ы)птыр, – (ы)п, -чу/-чык/** мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган этиштерди башка түрк тилдери менен (алтай, хакас, кыпчак, казак ж.б.у.с.) салыштырып мүнөздөгөн.

1950-жылы «Правда» газетасында тил илиминин маселелерине арналган талкууда кыргыз тил илиминдеги кемчиликтер катуу сынга алынган. Талкуу тил илиминин жанданышына жана тереңдешине шарт түзүп, илимий майданды жаңы аттар менен толуктап берди. Бул иштер өлкөбүздөгү жана Москва, Ленинград сыяктуу көрүнүктүү шаарларда аспирант (С.Кудайбергенев, Дж.Мураталиева, Б.Уметалиева, Д.Майриков, А. Джапаров ж.б.) жана докторанттарга (Б.Юнусалиев, Дж.Шукуров, К.Сартбаев) жетелейт. Мына ошол талкуудан кийин кыргыз тилинин бардык ярустарына, өзгөчө грамматикасына интенсивдүү изилдөөлөрдү жүргүзүү башталып, сөз түркүмдөрү деталдаштырылып такталды. Ушул жылдары кыргыз тил илиминде сөз түркүмдөрүн ар тараптан изилдөө колго алынып, анын ар бирин өз алдынча изилдөөнүн натыйжасында бай материал топтолуп, ошонун негизинде автордук коллектив тарабынан кыргыз тилинин алгачкы илимий грамматикасы «Морфология» 1964-жылы басылып чыккан. Ар бир сөз түркүмү ар бир окумуштуу тарабынан майда чүйдөсүнө чейин иликтенген, алардын ичинен, Б.Юнусалиев, Б.Орузбаева, М.Вагапова, А.Турсунов, Б.Тойчубековалар этиш жана анын формалары тууралуу бай материалдарды беришкен. Булардын эмгектеринде этиштин лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик касиеттери деталдарына чейин анализге алынган. Этиш башка сөз түркүмдөрүндөй эле бай факт материалдардын негизинде ар тараптан изилденген. Анын лексика-семантикалык касиеттерине, мамиле, ыңгай, чак категорияларына, этиштин өзгөчө формаларына (атоочтук, кыймыл атооч, чакчыл) көбүрөөк көңүл бурулган.

60-жылдарда этишке семантикалык жактан кененирээк изилдөө жүргүзгөн М.З. Вагапова (1964) болгон. Ал азыркы кыргыз тилиндеги **де-** этишин лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик планда изилдеген. Бул этиштин мааниси башка *айт-, сүйлөө-* сыяктуу кеп этиштеринин конкреттүү маанилерине салыштырмалуу кеңири деп эсептелип, кеп жана ой-жүгүртүү этиштеринин маанилеринин жалпы комплекси **де-** этишинин маанисине барабар экендигин айткан. Бул этиш семантикалык жактан «ойлоо, ойлонуу» этиштеринин эквивалентине туура келет (ойлоо, божомолдоо, саноо, эсептөө, ой жоруу, алмы ала билүү, ниеттенүү, чечүү ж.б.), ал эми морфологиялык жактан сөз жасоо сферасында **де-** этиши мамилелик форманы берет жана жардамчы этиш

катары башка этиштерди жасоого мүмкүндүк берерин белгилеп өткөн.

Кыргыз тилиндеги элестүү тууранды этиштерге биринчи болуп С.Кудайбергенев (1981) кайрылып, аларды түрк жана монгол тилдери менен салыштырган. Эмгекте элестүү этиштердин жаралышын, пайда болуу булактарын жана анын жасалуу өзгөчөлүктөрүн аныктаган. Кыргыз жана монгол тилдериндеги этиштик параллелдердин бир катарын берген, натыйжада, биз кыргыз тилиндеги элестүү сөздөрдүн жана алардын жасалган туундуу элестүү этиштердин сан жагынан көп экендигинен кабардар болдук.

Көптөгөн талаш-тартышты туудурган, кыргыз тил илиминде изилдөөгө алына элек каузативдик этиштерди Т.К.Абдиев (1995) илимий ишине объект кылып алып, каузативдик этиштердин түзүлүшүн, формаларын жана каузативдик көрсөткүчтөрүн мүнөздөп берген.

Акыркы жыйырма жылдын ичинде кыргыз тил илиминде лексикологияны жана семантиканы изилдөө суроолоруна арналган кызыгуулардын саны күндөн-күнгө өсүүдө. Сөздөрдүн маанисин, ал маанилердин өз ара байланышын, семантикалык байланыштын типтерин жана сөздүн семантикалык структураларын аныктоо сыяктуу системалуу изилдөө иштери орун алган. Кыргыз тилчилери көптөгөн докторлук, кандидаттык диссертацияларды, монографиялык эмгектерди, илимий макалаларды жарыкка чыгарып келүүдө. Ошентсе да бул маселелердин актуалдуулугун изилдөөнүн темпи, кендиги жана эффективдүүлүгү дале артта. К.К.Юдахиндин сөздүгү кыргыз лексикасында жана семантикасында чоң мааниге ээ.

Түрк тилинде сөздөрдүн орчундуу бөлүгү этишке таандык. Анткени этиш сөздөрдүн лексикалык семантикасы тике же кыйыр түрдө башка түркүмдөгү сөздөрдүн, өзгөчө зат атоочтордун синтаксистик валенттүүлүгүн аныктап, алардын кайсы учурда кандай сүйлөм тутумунда келишин шарттайт. Тактап айтканда, этиш сөздөр болочок сүйлөмдүн түзүлүшүн аныктап, түрк жана башка тилдердин грамматикалык системасынын өзөгүн түзүп турат. Б.Сагынбаева (1999) түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн морфологиялык бөтөнчөлүктөрүн кыргыз тилине салыштырып сыпаттаган. Түрк жана кыргыз тилдерине этиштин чак, жак, мамиле жана ыңгай категорияларын бирдей мүнөздүү экендигин жана эки тилде булардын айырмачылыктарына караганда жалпылыктары көп орун алгандыгын көрсөткөн.

Сөздүн семантикасын изилдөөдө тилдин теориялык гана эмес, практикалык мааниси да зарыл нерсе болуп саналат.

Жалпысынан бардык тилдин семантикасына арналган маселелерде ар бир тилге тиешелүү суроолор да пайда болот. Тектеш тилдердин арасында улуттук колорит, семантиканын спецификасы жана башка дагы айырмачылыктары байкалат. Тилдин сөздүк составы лексика-грамматикалык разрядына (сөз түркүмдөрүнө), лексика-семантикалык разряды лексика-семантикалык топторго, алар өз кезегинде синонимдик катарга чейинки семантикалык подгруп-

паларга бөлүнөт. Кыргыз тилиндеги этиштердин лексика-семантикалык топтору акыркы 10-15 жылдын ичинде башка түрк, орус жана англис тилдериндеги этиштер менен салыштырып изилдөө иштери колго алынып келет.

Г.Ж.Жамшитова (2000) кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн, фразеологиялык универсалдуулугуна көңүл бурган. Кыргыз-орус жана орус-кыргыз сөздүктөрүндөгү этиштик фразеологизмдерди лексикографиялык жактан мүнөздөгөн жана алардын семантика жана структуралык өзгөчөлүктөрүн анализдеген, аларды комплекстүү семантизациялоо жолдорун аныктаган. Этиштик фразеологизмдерди семантикалык жактан анализдеп, эки тилге тиешелүү жалпылыкты эске алып, төмөнкүдөй топторго бөлгөн:

1) адамдын физикалык жана эмоционалдык-физикалык ал-абалы: «*тынчсыздануу*», «*сарсанаа болуу*» - «*жүрөгүү өйүү*», «*жүрөк заада болуу*» деген маанидеги сөздөрдө конкреттешет.

2) адамдын сырткы кебете көрүнүшүн чагылдыруу ал-абалы: «бир нерсеге катуу капа болгон, ачууланган же кыйналган кебетедө өзгөрүлө түшүү» - «*өңү бузулуу*», «*абдан корккондон көзү алая түшүү*», «*көзү чанагынан чыгуу*», «*оозун ачуу*».

3) кимдир бирөө менен болгон кеп ишмердүүлүк маанисин туюндурган фразеологизмдер: «*оозу менен орок оруу*», «*жаагы ачылуу*», «*жер чегегин безөө*».

Азыркы кыргыз тилиндеги кыймыл-аракет этиштери тууралуу кыргыз тил илиминде биринчилерден болуп Ж.Семенова изилдөөгө алган. Этиштерди семантикалык жактан изилдеп, алардын көлөмүн жана чегин аныктап, лексика-семантикалык классификациясын берип, алардын семантикалык структурасын аныктап, компоненттүү анализдеген (2004).

Г.С.Мусурманова (2005) кыргыз жана орус тилдериндеги сезип-туюу этиштеринин композициялык-стистикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн жана төмөнкүдөй семантикалык классын берген жана ар бир класстагы этиштердин валенттүүлүгүн аныктаган:

1. жыттап сезүү этиштери;
2. көрүп сезүү этиштери;
3. угуп сезүү этиштери;
4. кармап сезүү этиштери (глаголы ошупывания).

Автор 2007-жылы чыккан илимий макаласында этиштердин семантикалык классификациясы тууралуу сөз кылат. Кыргыз тилиндеги этиштерди төмөнкүдөй классификациялаган:

1. кыймыл-аракет этиштери;
2. иш-аракет этиштери;
3. ал-абал этиштери;
4. сезип туюу этиштери;
5. ой жүгүртүү этиштери [4].

А.А.Атакеева (2007) «*сүйүү, жактыруу*» сезиминин лексика-семантикалык топторундагы этиштердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрүн,

айкашууларын лексикалык жана грамматикалык аспектиде аныктап берген. Кыргыз, англис жана немис тилдеринде салыштырма-типологиялык аспектиден алып караган.

А.К.Чокубаева (2007) кыргыз, орус жана англис тилдериндеги кыймыл-аракет этиштеринин маанилик структурасында семантикалык өзгөрүүлөрдүн законченемдүүлүктөрүн аныктаган. Ал эми Ч.А.Шекеева (2009) англис тилиндеги to get (кырг.алуу) этишин кыргыз тилинде дал келчү этиштерди аныктаган. Автор англис тилиндеги бул этишке кеңири токтолуу менен кыргыз тилиндеги бир нече этиштердин (алуу, табуу, кармап алуу, түшүнүү, ойго келүү, бир нерсеге ээ болуу ж.б.у.с.) семантикасына жана синтаксистик валенттүүлү моделдерине токтолуп өткөн.

Ж.Ж.Чыманова (2009) кыргыз жана англис тилдериндеги кеп этиштеринин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруп, аларды семантикалык жактан классификациялап, валенттүүлүктөрүн жана айкашуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктап берген.

Этиш сөздөр кыймыл-аракет, ал-абалды билдиргендиктен, кыймыл-аракетке дуушар болгон нерселердин өздөрү менен тыгыз байланышта болот. Албетте, кыймыл-аракет адамдар же жаныбарлар тарабынан, болбосо жаратылыштагы шамал сыяктуу кайсы бир күчтөрдүн натыйжасында жүрөт. Ал-абал ушул жат, тур, отур, жүр төрт абалдын тегерегинде болот. Бирок бул этиштер менен гана чектелип калбастан, контекстке жараша жаратылыштагы нерселердин жана жандуу заттар менен адамдын ар кандай абалда болушун, кыймыл-аракеттин болуп жаткандыгын билдире бербеген маанилер менен башка этиш сөздөрүнүн да айтылган учурлары болот. Ал-абал этиштеринин мына ушундай маселелерин Б.А. Гайыпова (2011) изилдөөгө алган.

Ж.А.Саргашкаев кыргыз тилиндеги кыймыл-аракет этиштерине кайрылып, семантикалык структурасын анализдегенде, аларды бөлүүгө негиз болуп, туура келүүчү лексика-семантикалык варианттарды эсептеген. Себеби этиштердин көпчүлүгү көп маанилүү болуп, семантикалык жактан сөздүн лексика-семантикалык варианты келип чыгат [5].

#### Колдонулган илимий адабияттардын тизмеги:

1. Сартбаев К.К. Языковедение в киргизии. Ф. «Илим» 1985. 7-8-б.
2. Орузбаева Б. «Формы прошедшего времени в киргизском языке. Ф.1955. 382-б.
3. Батманов И.А. «Грамматика киргизского языка. III т. Ф. 1940.
4. Мусурманова Г.С. О некоторых вопросах семантической классификации глаголов русского и отдельных тюркских языков. // [Наука, новые технологии и инновации](#) журналынын №3-4 саны. Бишкек 2007. 22-24-б.
5. Саргашкаев Ж.А. Азыркы кыргыз тилиндеги кыймыл этиштеринин лексико-семантикалык группаларынын составы. - Известия ВУЗов Кыргызстана журналынын №4 саны. Б.2014. 194-196-б.
6. Морфология. Ф.1964.
7. Тыныстанов К. «Морфология» Ф.1934.

Рецензент: доцент Садыкбек кызы Ж.